

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 60 (1975)
Heft: 4

Artikel: Giachen Martin Hendry : in emigrant d'avon varga 100 onns ell'America
Autor: Berther, Vigeli
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882391>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 14.01.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Giachen Martin Hendry, in emigrant d'avon varga 100 onns ell'America

da P. Vigeli Berther

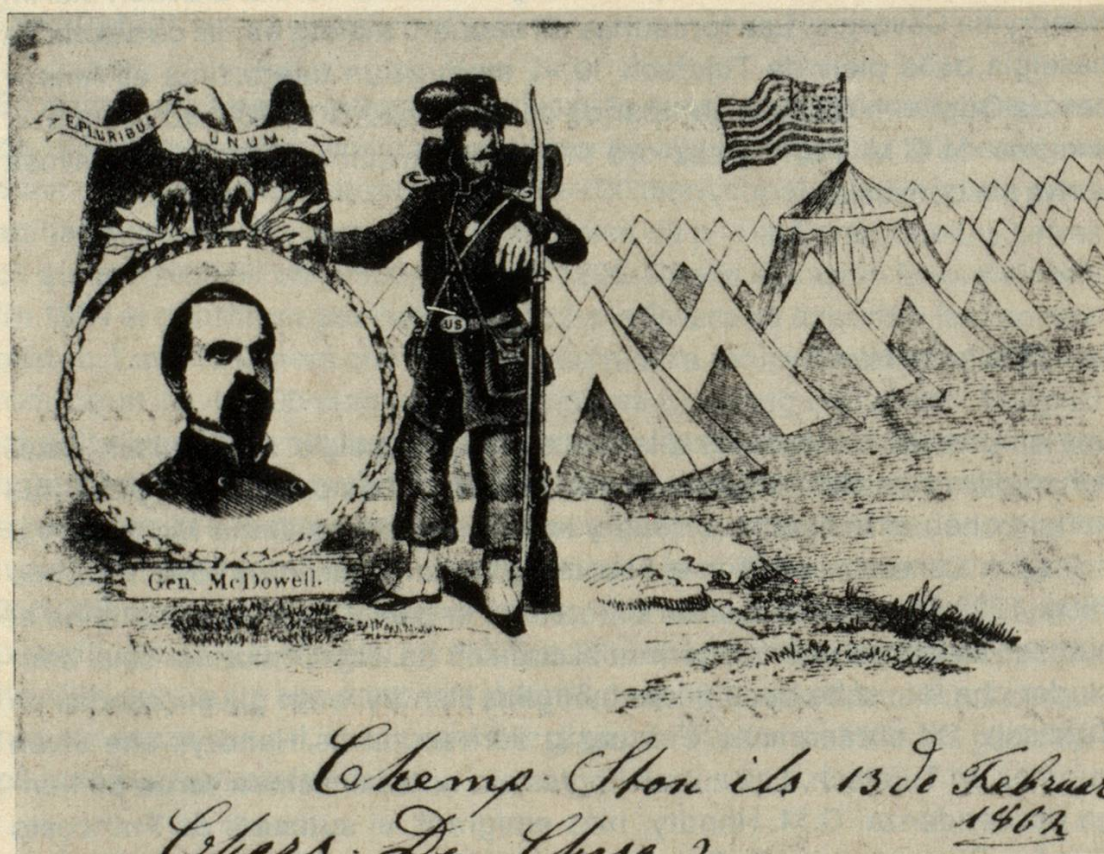
Grondas famiglias, onns maghers, negina industria e commerci, surpopulaziun (1850 haveva la Val Tujetsch 979 habitonts), quei tut ein facturs che han favorisau l'emigraziun tuatschina ella America. Quella ha sminiu la populaziun da quella vischnaunca per 211 persunas enteifer 38 onns. 1888 dumbrava ella mo aunc 768 olmas. Da l'autra vart han era il laud dils emigrants e la «sacra auri fames», la smaledida fom suenter igl aur, sco gia il poet roman Vergil ha pronunziau avon 2000 onns, effectua che beinenqualin ha bandunau sia patria. Quei tut ei stau estga era per numerus Tuatschins. Denter quels emigrants sesanfla era Giachen Martin Hendry da Cavorgia. Las fontaunas dil sequent maletg ein ils cudischs da baselgia dalla pleiv da Tujetsch, lu «L'emigraziun tujetschina ell'America» da Guglielm Gadola, cumparida ellas Annalas 50 (1936) ed otg brevs, screttas da G.M. Hendry sez ord l'America ils onns 1862–72 (la davosa scriva sia consorta).

La schlatteina Hendry

Las empremas indicaziuns dils cudischs da baselgia da Tujetsch dateschan dils onns 1664. Pli anavos van els buc. Igl emprem Hendry che nus anflein cheu ei in Giachen Hendry maridau cun ina Onna Maria da Val s. Pieder. Lur emprem affon ei Francestg Hendry, naschius 1694. Els onns 1694–1723 anflein nus tschun differentas lingias da quella schlatteina el cudisch da batten ed ina ulteriura el cudisch da lètq. Ordlunder selai concluder che ina, sche buca pliras famiglias Hendry, eran gia secasadas en Tujetsch. Dil suranumnau Francestg derivan tut ils Hendrys che vivan aunc oz en Tujetsch. Las autras lingias ein tuttas ensemen senza pli liunga descendenza. G.M. Hendry, nies emigrant, ei sutbeadi da Francestg Hendry. El ei naschius ils 3 da schaner 1832 sco emprem feagl da Duri Vigeli Hendry (24-4-1796–1860) e Maria Ursula Curschellas (9-7-1794–1868). Ses fargliuns ein Giusep Antoni (1835–1903) maridau cun Mar. Ottilia Hendry, e Luis (1839–1899) maridau cun Anna Maria Schmed.

Giachen Martin Hendry

ei emigraus cul tierz rosch Tuatschins ils 8 da november 1852. Cun el ein emigrai Giachen Martin Giacumet (= Jacomet) cun dunna e dus affons, il giuven Gion Antoni Beer, quels tuts da Surrein, e lu aunc il giuven Sep Ludivic Beer da Gonda, en tut siat persunas. Da lur viadi, da lur arrivada ella America e dils emprems diesch onns da lur dimora leu savein nus nuot. Forsa fuss ina u l'autra brev tscheu ni leu aunc avon maun, sche buca mauns da dunschalas, tschaffadas dalla pissiun da schubergiar, han fiers ellas el fiug. Mo ton pli interessantas ein las novas che G.M. Hendry tarmetta en sia emprema brev als da casa.

Quella brev ei ina risposta ad ina brev dils da casa, scretta ils 25 da matg 1861 e retscharta suenter biebein in meins e miez. El era s'engaschaus sco schuldau ella Uiara dalla secessiun (1861–1865), la quala era erutta perquei ch'ils stadis dil sid levan sesparter dil nord. Sia emprema aventura ei stada la battaglia al flum Bull Run, nua che las truppas dil nord, ils Unionists, ein vegni batti ed han giu 380 morts e blessai ed in per tschien perschuniers. Ina victoria dils Unionists seigi stada nunpusseivla essend els 20 000, ils rebels (Confederai) dil sid denton 80 000.

Paregliein nus quels fatgs menziunai ella brev cuortamein cun l'istoria, s'accordan els ulti gest cun la realitad. Mo gia lu veva la propaganda d'uiara surpriu la metoda dil stravagar quei che apparteneva las cefras. Suenter quei excuors guerril vegnan las novitads pli persunalas. El ra-quenta da ses amitgs romontschs dalla America:

Anton Zoller¹ da Breil maridaus cun Barla Decurtins.² G.M. Hendry annunzia che otg Romontschs seigien en sia cumpignia, treis da Breil, dus da Glion (bab e fegl) e dus da Surrein Sumvitg.

In seigi il Luis Miller, fegl dalla Carlina³ che seigi vegnius anen cun els. El seigi emprem litinent.

Returnond alla realitad guerrila descriva G.M. Hendry lur guardia al flum (Run) Potomac che fuorma ils confins denter il stadi Virginia (sid) e Maryland (nord).

Probabel veva nies bien Giachen Martin remiers da cunscienza. El explichescha ulti detagliau ils motivs, muort ils quals el seigi s'engaschaus sco schuldau. «Jeu hai tertgau ch'ei seigi nuot auter che endretg de gidar la patria e metter quels rebels, ils quals han entschiet e levan buca pli viver dellas leschas della tiara. Ei levan far sez leschas e quei mava buc e levan sesepparar dils auters stats ne els cumandar sur tut, els metter president, ei levan buca quel che era vegnius legius ord dil pievel.»

Puspei retuorna el alla descripziun dallas bravuras e victorias da lur armada el stadi Tennessee, nua che il general Grant veva giu grond success. Quei general vevan ses adversaris tgisau al president pervia da siu beiber. Mo il president Lincoln hagi rispundiu: «Sche Grand beiba, less

¹ El cudisch da morts da Breil stat mo la notizia: Blasius Anton Zoller, maridaus, marcadont, ei staus presapauc 41 onn ella America e morts ils 16 da matg 1867.

² Barla Decurtins (*1834) ei emigrada cun siu bab Rest Decurtins da Cavorgia e sia famiglia, en tut nov persunas dalla medema famiglia, ils 11 da mars 1851 ed els ein semess sin l'aua – total 26 dèls – ils 18 ni 19 da mars ed arrivai el niev continent en 25 dis, tuts sauns e lu secolocai el stadi american dil nord Ohio a New Mariastein.

³ Tgi che Carlina ei, haiel buca saviu eruir.

jeu bugen saver tgei ch'el beiba. Era als auters generals (che eran ualti passivs) less jeu bugen tarmetter in per buots whisky dalla medema marca.»

Alla fin dalla brev vegn Hendry puspei pli persunals. El raquenta dalla valerusadad da siu regiment. El seigi ussa prest in onn en survetsch, naven dils 29 d'avrel digl onn vargau. Lur da viver seigi pulits e «sche biars tier vus leu havessen quei che nus frin naven sche vivessen ei pilver fetg bein. Nossa pagaglia ei 13 talers il meins e 40 talers per onn per la vestgadira. Jau hiel la Gasetta Romontscha ch'ei vegnida tarmessa a Stillwater e che jeu hiel retschiert dil G. *Martin Muggli*. Quel, oriunds da Rueras, ei emigraus ella America cun dunna ed in affon. Ella Gasetta Romontscha stat ei scret che nossa schuldada vegni aschi mal tractada e mal pagada. Quei era en quella pietusa gasetta da Muster che sa buca metter en auter ch'ils aviuls da Medel fetschien bien mêl.» Ils Romontschs a Stillwater seigien dā present sauns ed el survegni brevs da leu mintga 15 dis, schebi ch'ei seigi 1900 miglias⁴ naven da leu. Sia speronza eisi da vegnir a casa suenter la fin da l'uiara che vomì forsa aunc quater meins. En realitad ha quella cuzzau biebein treis onns, tochen ils 9 d'avrel 1865.

Sco tuts emigrants supplichescha el alla fin dalla brev da scriver ton pli spert e raquintar liung e lad tgei che cuori e passi leu, ed era tgei che las mattauns da Tujetsch fetschien.

Novas ord l'uiara e quitaus per ils da casa

Aschia savess ins titular la brev scretta ils 17 da mars 1863 da Virginia Champs near Felmout. Igl ei la risposta ad ina brev dils da casa ed el medem mument in engraziament che Dieus hagi pertgirau el ils 22 meins e miez da sia veta da schuldau. El speri che quei seigi era il cass ils 13 meins e miez ch'el hagi aunc da survir, sche la revoluziun cuozi insumma aunc aschi ditg. Quitordisch battagliaias hagi el fatg atras senza vegnir blessaus. Bein seigien buca tuttas stadas grondas, denton hagian ellas custau naven da 5000 entochen 15 000 blessai ni mazzai e quei mo da lur maun. Igl inimitg hagi aunc piars dapli. La pli gronda seigi la battaglia dils 17 da settember 1862 stada. Ei setracta cheu da raschun dalla battaglia d'Antietan, entrada ella historia sut il num «Battaglia dils siat dis», nua che il sid ha piars 20 000 ed il nord 15 000 umens. Dus dis suenter seigi el ius tras il camp da battaglia. «En plirs plaz hiel jeu dumbrau entochen

⁴ Treis miglias munta ina ura viadi.

100 curdai senza ni far in pass anavon, mo cun menar ils egls. Tut quels eran morts pertgei ils blessai eran gia tuts pri naven.»

«En quei plaz tscheu essan varga treis meins. Quei temps ha ei dau ina battaglia, mo quella ei stada senza success. Vus veis forse legiu ellas gasettas da quella battaglia da Frederieksburg. Quei marcau ha circa 15 000 habitonts ed ei vegnius bumbardaus da nus. La situaziun ei aschia: Nus essan d'in maun ed igl inimitg da l'auter maun dil rein ni rever. El ha la grondezia dil Rein sut Cuera. Il marcau ei sper il rein ed ei vegnius bumbardaus da nossas baterias. Denton ei vegniu fatg ina pun surenvi, ina schiffsbrücke. La sera essan nus i suravi e tutta notg ed il marcau ei vegnius sblundergiaus. Il di suenter ei stau la battaglia. Las fortificaziuns digl inimitg eran davos il marcau ina pintga distanza ed eran zun fermas. Nus essan vegni rebatti cun gronda sperdita, mo buca aschia sco las gasettas europeas han scret.»

Suenter la descripziun dalla battaglia descriva el lur cantunaments: pintgas tegias da lenn cun tetg da lenziel. Lur vivonda seigi carnpiertg salada en breis, avunda caffè e zucher e fava, in per ga ad jamna carn frestga, da present truffels ed auters legums ed avunda zwieback, per romontsch biscotg. «Da present vein nus era paun. Nossa cumpagnia ha mo 40 umens ed essan stai 100. Paucs ein curdai, mo tras malsogna eini vegni els hospitals e lu eini turnai a casa.»

Puspei menziunescha Hendry ses cumpogns *romontschs*:

Luis Miller (mira sura) ch'ei ussa capitani en ina outra cumpignia, in *Tenner*⁵ ed in *Carigiet da Breil*, lu il giuven *Darms*⁶ da Glion ed alla fin in *Caplazi da Surrein Sumvitg*. Negins seigien curdai. El appellescha alla pazienza, pertgei che tut varghi. L'uiara da siat onns hagi era cuzzau ditg, mo hagi era priu fin.

Ils ses vevan pari dumandau el, sch'el retuorni ed el rispunda: «Mia intenziun ei da schi prest sco jeu sun libers dil militer da vegnir a casa, mo quei va aunc 13 meins e diesch dis. Jeu hai bein speronza ch'ei vegni buca a cuzzar aschi ditg. Nies regiment ha da present buna speronza da puder ir a casa e returnar tier il stat Minnesota. Dovess quei d'eventar vegn ei dau in meins vacanzas. Nies regiment ei in dils pli vegls ch'ei en survetsch

⁵ Josef Anton Tenner ei naschius a Breil ils 26-6-1839, ed ei morts sco ei stat el cudisch da batten da Breil a s. Paul, America. Il datum ei buca indicau. El medem cudisch da batten ein aunc sequents burgheis da Breil indicai che ein morts ella America: Gion Crisost Ballet, maridau, morts ella America ils 7 da zercladur 1887; Gion Battista Derungs, naschius 1894, staus bia onns ella America, lu returnaus e sco bien fegl dalla mumma baselgia eis el morts ils 19 da fenadur 1923.

⁶ Siu bab ei ius a casa. Sia feglia ei maridada a Minnesota.

digl U.S. El vegn tenius per in dils megliers. Il stat Minnesota vul retrer el havend els uiara encunter ils selvadis. Schi prest sco saiel vegnel a scri-ver.»

Viers la fin dalla brev animescha el ils ses da menar las fatschentas tenor beinmanegiar e da schar muncar nuot pervia dad el. El supplichescha da ver quita dalla mumma. «Schi spert sco il regiment ei libers essan nus plirs tscheu che vein el senn da vegnir a casa, era il Luis Miler. Dues jeu curdar haiel giu quita che survegnis miu fatg. Lu s'adressai a miu bien amitg *Gieri Josef Wolf* a Stillwater.⁷ El ha maridau la feglia dalla *Babatina* da *Mumpe Medel*».

Armas e larmas

ei pli u meins il cuntegn dalla tiarza brev ella patria. Ils 7 da matg 1863 ha el retschiert novas da casa ed ils 19 da fenadur dil medem onn rispunda el exculpand sia negligentscha ch'el rispundi per ussa. Ils gronds e grevs marschs, la battaglia digl emprem da fenadur che hagi cuzzau treis dis seigien la cuolpa. «Nossa victoria ei gloriosa. 10 000 umens digl inimitg ein blessai e 5000 eran aunc suenter treis dis morts sil plaz schebi che els vevan dus dis gia satrau. Els han dapi lur intrada en Pennsylvania piars 35 000 umens q.e. enteifer treis jamnas. Ussa ei igl entir Mississippi suenter la curdada da Vicksburg aviarts.» Hendry enumerescha lu tut ils perschuniers e material ch'els han acquistau e las bravuras da lur flotta ch'ei aschi gronda e ferma ch'ei dat buca ina cruna (regenavel) ell'Europa che ha ina tala. Puspei vegn el pli persunals e raquenta dalla davosa battaglia stada a Gettysburg. Leu ha siu regiment giu 50 morts e 188 blessai. Il diember restont era aunc 94 umens, ed aunc da quels ei in diember morts tras blessuras. «Quei ei stau grev per nus. Cun nus romontschs eis ei era iu empau grob. Luis Miler ei curdaus. Ina balla ei ida atras il tgau. Il Caplazi da Surrein Sumvitg ei blessaus tras ina queisa, mo ha buca rut igl jes. Carigiet da Breil ei blessaus, il Tenner en bratsch d'in toc bumba (scalgia d'ina granata), mo buca rut il bratsch. Jeu per ventira hai mo survegniu in pign sgreffel. La balla ei ida igl emprem tras la tastga da patronas ed ei ida mo in miez polisch ella carn, en in calun da maun dretg. Dieus ha mei adina pertgirau bein, ed hai speranza ch'el vegli aschia pertgiran e vi rugar El, ed hai speranza che Vus seregurdeies da mei en Vossas oraziuns. Jeu sun tscheu el hospital. Ils auters ein dei suenter igl inimitg. Jeu sun

⁷ L'ortografia dils numms locals ei vegnida adattada alla scripziun dad oz.

staus ordinaus da star tscheu e gidar el hospital.» Lu descriva el la posiziun dil hospital, co ils blessai vegnien transportai els marcaus e sia lavur. Ils blessai hagien stui pitir fetg, pertgei muort lur diember eri ei buca pusseivel da dar damogn. «Negin po crer co ei va tier en in hospital sil camp da battaglia suenter la battaglia. Pilver ei va ruh tier, bratschas e combas vegnan pri giu senza fin. Jeu hai viu plunas sper ina meisa d'in bratsch aultas.»

Quei survetsch ha el fatg zun pensivs ed el scriva: «Jeu hai ferma speronza che questa stad fineschi questa revoluziun. Miu temps ei ora igl emprem d'avrel 1864.» El relata aunc dils enconuschents digl aug Albin che ei ussa en Indiana era cul Pieder Giger. «Ils dus *Giossis* da Bugnei ein si el fruntier (Confins) e pertgiran ils selvadis ch'ei vegnien buca giu e maglien ils alvs. La stad vargada ein els ruts ora ed han comess grondas masacras, mazzau femnas ed affons e priu giu la perucca (il scalb), ch'ei lur plascher cura che pon tier in alv da prender in grond cunti ed ira cun quel entuorn il tgau e lu trer giu la pial cun ils cavels e pender en ina tschenta ch'ei han entuorn els e purtar cun els per plischer e victoria.»

Alla fin dalla brev menziunescha el aunc da ver scret agl aug Battesta mo survegniu negina risposta. Cu el vegni naven sappi el buc. Siu desideri seigi da survegnir spert risposta dils da casa. «Pren ina entira boga e buca mo mesa e lu aunc mo miez plein. Sch'il pupi ei scarts vi jeu tarmetter in per bogas. Quei plai buca a mi cura ch'jeu vesel ina brev cun ina mesa boga, cunzun cura ch'ins tarmetta aschi lunsch. Cars de casa, Vus stueis buca prender si mal quellas lingias, pertgei jeu hai scret cun bien e sincer cor.»

Fin da l'uiara e plans pil futur

In interval d'otg meins schai denter quella e la suandonta brev. Ella date-scha dils 24 da mars 1864. Neginas novas ha el retschiert dapi il fenadur 1863 ed el schloppa quasi dallas marveglias. Cun el eisi capitau dabia: Ils sis da fevrer ha el dau «pietigot» all'armada. A siu entir regiment han ins surviu ina tscheina a Washington ed igl ei stau ina gronda rimnada da quels dil Cussegl grond e pign ed auters gronds signurs. Gronda honur ei vegnida dada e bials plaids ein vegni fatgs. «Otg dis pli tard erel jeu gia a Stillwater. Naven dils 17 da fevrer havein nus giu trenta dis vacanzas e sun a Stillwater tier ils romontschs. Ussa ein quels dis vargai e nus essan el fort Schnelling, sis meilas da s. Paul. Ils 29 d'avrel sun libers. Biars tuornan ad ira per treis onns. Els survegnan ina gronda caparra 400–500 ta-

lers ed aunc varga. Quei ei in bi daner mo buca per mei. Jeu hai giu schuldau avunda!»

El spera lu che l'uiara prendi fin ussa e manegia ch'ei suondi bials temps per l'America. Per buca far quitaus a sia mumma scriva el: «Legia mo per tetez in ton da questa brev.» Lu fa el da saver, ch'el vevi bein el senn da returnar ella patria, mo quei sappi buca d'aver, essend che el stuessi spiarder la mesadad da ses daners sin mintga taler da pupi, perquei ch'igl aur seigi ius ton ad ault. El pudessi bein rabbitschar ensemen aschi 700 talers, mo buca en aur. El vegli buca spiarder ton. El vessi immens legherment d'esser leu miez onn. Pli ditg stessi el buc. El seigi buca pli igl um d'ir per greppa e rovens cun carpialas e far fein. Tscheu sappi el ver 160 «achers» (tschaveras) tiara per nuot e cultivar quels. – Tras lescha era ei vegniu decretau che mintga tgaucasa che veva surviu alla patria hagi il dretg sin 160 tschaveras (Morgen) tiara cun la cundiziun da cultivar ella silmeins tschun onns. – Lu sappi el era cumprar in «Hof» da 160 tschaveras cun casa e nuegl, 40 tschaveras en cultivaziun enteifer ina seiv per 800 talers en ina distanza da mo 6 uras da s. Paul che seigi il pli grond marcau da Minnesota e la residenza dil guvernament. El contuorn da 60 miglias detti ei leu 15 purs, tuts romontschs, ed ils praus sepeglien. – Ei fuss interessant sche G.M. Hendry vess indicau ils num da quels. – Ad in ch'ei staus ell'America plai ei apparentamein buca pli el Grischun.

Suenter quei excuors economic scriva el ch'el hagi el senn da maridar. Ei fussi stau meglier da ver fatg quei avon sis onns, lu fussi el en meglier pei. El ei pilver optimists! «Aschi ditg ch'ins ei da libertad dat ins pauc per ira sin prau ne tener il daner da quen. Mo perquei buca tartgei ch'jeu hagi emblidau vi vus, ni miu cor seigi endirius, schegie che haiel fatg atras quels treis onns bia strapazs, sche haiel jeu buca in di che vus essas buca stai en mes patratgs. Jeu haiel scret che vegni a maridar schebi che haiel da present aunc negina enconuschientscha.» Bein seigien pliras pulitas giuvnas romontschas leu, e femnas seigi ei avunda che maridassen pli bugen oz che damaun e lu da bien num. «Jeu spetgel sin ina risposta da Vus avon che maridar e Vus stueis buca prender si en mal sche vegnel buca a casa. Quei fuss miu pli grond plascher, mo spender tut ils daners per vegnir anora ed anen e lu ver nuot e lu stuer entscheiver danovamein, quei viel buc.»

Silsuenter ofniescha Giachen Martin il giavisch ch'ils ses vegnessien leu. El hagi mai menziunau quei pervia dalla mumma, mo sche els lessien vegnir baul ni tard, lessi el far tut siu pusseivel per metter els sin in bi toc prau ed el lessi schar da maridar in onn. Els dueien palesar lur meini.

Alla fin admonescha el aunc ina gada da buca dir tut quei ch'el hagi scret

alla mumma. Dieus che hagi pertgirau el en 27 battagliaias vegni era a proteger el vinavon. Zatgi hagi detg bia paternos per el. Era el sappi dir ch'el hagi darar schau vargar in di senza silmeins far ina pintga oraziun.

Umbrivas

La risposta alla davosa brev ha el retschert ils 5 da matg 1864, ed el rispunda als da casa ils 7 da mars 1865. El sa relatar d'aunc adina esser el stan da libertad, mo el hagi el senn da maridar la stad. Els lessien matei bein bugen saver cun tgei giuvna, mo quei sappi el aunc buca dir segiramein. El creigi che ella seigi da Tujetsch e da buna religiun.

G. Martin ei buca incantaus dallas novas retschertas da casa. Da leu vevan ins scret sco sch'el fuss quasi sclaus da lur fatg e dalla famiglia. Mo cura ch'el hagi nuot, vegni el era buca a rugar tier els. Lu raquenta el co ei fetschien Cureisma. Els hagian ussa in prer tudestg e mondien mintga di a messa. El sez sappi buca far quei, luvrond el in quart ura dador il marcau tier il medem patrun sco avon ch'ira schuldau. Quel hagi ina bieraria ed el meini la biera el marcau e viseti mintgamai il *Monn*⁸ e sia dunna. Uonn hagian ils Romontschs fatg tscheiver, tuts ensemen, giuvens e vegls. Ei seigi stau in grond plascher da ver tonts patriots, en tut aschi 60. Ei fuss interessant sche tut lur nums fussen enconuschents. «Era quels da s. Paul ein vegni, il scarvon Muggli cun ina da sias feglias e plirs auters ed Onna Maria Schmed.»

Puspei vegn el anavos sin la brev dils da casa. El supplichescha da scriver. Sche els veglien saver nuot, vegli era el buca tribular els cun scriver. Ei fetschi mal da vegnir tenius aschia, ed el seigi negliu da casa. «Basta, ins viva mo in per dis e quels vargan zaco, schegie che jeu stun tscheu. Ti stos perdunar il mal scriver, jeu haiel fatg tolcas ed era spundiu larmas durond scriver. Di alla mumma che jeu serecamondi per enqual paternies ed hai mai emblidau Vus. Cheu tarmettel mia figura (fotografia) ella ei gartiada mal.»

Veta ella tiara dalla cucagna

Onns vargan. La proxima brev ch'ei aunc avon maun datescha dils 5 d'avrel 1868. Avon pign temps ha Giachen Martin retschert novas ed el ri-

⁸ Quei sto esser il Vigeli Monn da Zarcuns, emigraus tenor Gadola sco giuven 1853. Ils auters Monns da Zarcuns ein emigrai pér 1867.

spunda che el e sia dunna (quala?) seigien sauns, mo ch'els hagien negins affons. Els hagien giu in stregn unviern e fatg paucas fatschentas, mo ussa seigien ils flums aviarts ed ins entscheivi ad arar ed il commerci sefetschi valer. Sias fatschentas sefetschien pulit. La stad vargada hagi el encassau en in meins varga 1000 talers per biera e vinars. Mo ei detti bia expensas. Tonaton hagien el e sia dunna il bi dil mund, da beiber e magliar avunda, dil tut senza spargnar, da sevestgir undreivlamein, buna pasch e carezia ed aunc adina melli talers en sac. Lu cussegia el co maridar: «Maridar senza carezia ne mo per rauba ne mo per bellezza ne mo per vuler dils vegls: lu ei la pasch buc en casa e la carezia aunc meins. Adina maridar per lur plischer, pertgei ils giuvens ston star ensemen buc ils vegls. Nua che la pasch ei buca, eisi uffiern.»

El scriva da ver retschiert ils daners, mo vessi giu pli bugen ponn. Leu hagi el pagau per teila da far dua pera caultschas e dus «librocs» 24 talers e per in per stivlas 10 talers. Il resti fetschi sia dunna e tagli ora aschi bein sco in cusunz e fadigi aunc otg talers ad jamna cun cuser e lavar. Sia dunna ei, sco ei seresulta ord autras brevs, Maria Barla Lucia Deragisch da Cavorgia, la feglia dil sechelmeister Benedetg Deragisch ed Onna Maria Monn (Gadola indichescha Beer?), emigrada cun siu frar Gion Antoni Deragisch 1854 ella America. Quei onn ein 49 persunas da Tujetsch s'embarcadas per l'America.

Plinavon raquenta el dil Monn permiert.⁹ Sia dunna «ha vendiu ora tut la part dil salon al Tenner da Breil, quel che ha maridau Genoveva Deragisch, la sora da mia dunna». Quella «Genoveva» para il plevon da Sedrun da ver starschau e buca purtau el cudisch da batten. Siu bab, il sechelmeister, ei emigraus cun tut la famiglia, dunna e tschun affons 1860.

Hendry raquenta co ils umens mondien gl'unviern egl uaul a far buoras, dils Romontschs che seigien tuts sauns, dalla baselgia dils Romontschs e paucs Tudestgs, aschi pressapauc sco la baselgia da Zarcuns. La casa pervenda hagien ei baghegiau la stad dasperas per 3000 talers. Lur augsegner seigi morts onn igl atun ed ussa hagien ei negin. Igl uestg vegli dar in da Pastgas. Ussa stoppien ei ira ella baselgia dils acrists. Leu vegnien ils bauns schai vi per tschun talers per onn e per persuna. Quei seigi per mantener il prer, pertgei cheu detti ei negins fondos da baselgia. Il tscheins-casa per el e sia dunna seigi sis talers per meins, entochen che el sez hagi buca baghegiau ina casa crap che cuosti 4000 talers.

Encunter la fin dalla brev vegn el cul problem dalla jerta. Mo pervia da lezza vegnien ei buca malperina. El surlaschi quella caussa ad els da deci-

⁹ Sto esser Vigeli Monn emigraus 1853.

der. «Leis Vus aunc dar enzatgei sche prendel e saiel bien grau. Jeu gare-gel buca daners, raubas ei a mi ual aschi bien, quei vul dir, sche enzatgi vegness anen in temps ni l'auter. Sche la fatschenta va pulit fetschel aschi en dus onns in viadi tier Vus. Vess grond plascher.»

La finfinala sedamonda el, tgi che seigi maridau da cuort. «Leuora ha ins la moda da maridar mo per rauba, mo tscheu ei buca aschia: Maridar suenter plascher ed ina femna da «ferstan» e che sa luvrar e tener casa e tema da Diu, igl auter varga e Dieus gida.»

Alla fin animescha el siu frar da maridar. «La mumma duvrass agid, ella ha gia 68 onns ed jeu sun els 36. Scriva aschi prest sco has peda per miu plascher. Cara mumma e frars, jeu restel cun ils mes ils pli cordials salids, jeu e mia dunna entochen la mort ils Vies sincer feigl e frar Jacob M. Hendrij.»

Il carstgaun propona e Dieus dispona

Quei ein ils davos salids da G.M. Hendry ch'ei aunc avon maun. Ils 28 da settember 1871 eis el morts. Sia dunna, Maria Barla Lucia, scriva ils 16 d'uost 1872 da Stillwater a siu quinau. Igl emprem s'excusescha ella da buca ver scret silla brev tarmessa cun siu cusrin.¹⁰ Ella seigi stada grev malsauna ed hagi giu ellas giugadiras ch'ella savevi gnanc semuentar. Il *Sep Antoni Muggli*¹¹, vegnius anen questa primavera, seigi staus in per jamnas ed hagi vegliau ella. Ussa seigi ella puspei pulit. Siu secund quitaun ein las finanzas. La casa cumprada primavera avon in onn seigi donnegia-da aschi fetg tras la nova viafier che ella hagi quasi negina valeta. La indemnisaziun seigi zun pintga. Ella hagi dabien 175 talers e mo il plaz hagi custau 1700. Ella seigi buca cuntenza cun quei e mondi avon dretg cun la societad. Ella hagi incumbensau igl assistent Schmet, ugau sil fatg da siu um e garegi da saver tut bien e schliet, tgei che vegni a curdar tenor lescha. Ella hagi garegiau ina gliesta cun mintga artechel per ch'ella sappi co ei stetti. «Vegn jeu lu a ver en tgei che jeu sai far enzatgei per Tei, sche vi jeu buca schar ira surora. Fuss miu um restaus en veta sche vessen nus nuota giu basegns d'enzatgei de leu, era sche jeu restavel anavos persula, aber igl affon schi giuven gia senza bab ei tonaton avon che zatgei auter. Denton quei lein nus schar per quella ga.» Lu continuescha ella: «Novi-

¹⁰ Probabel ei quei G. Antoni Hendry emigraus ils 5 d'avrel 1872 ed arrivaus a New York ils 26 d'avrel.

¹¹ Sep Antoni Muggli, oriunds da Cavorgia, ei emigraus cun dunna e dus affons 1872 cun ina gruppa da 27 persunas.

tads port'ei buca da scriver. Tiu cuserin Hendry lavura ella medema resgia ch'il bab ed igl aug *Vigeli*¹² lavuran. Sep Antoni Muggli ed il *Muggli*¹³ da Rueras ein era omisdus ella medema resgia.»

* * *

Aschia fineschan las novas d'in emigrau d'avon tschien onns leuvi da tschei maun da l'aua gronda. Segiramein ein ellas nuncumplettas perquei ch'ellas sefundeschan mo sin paucas brevs.¹⁴

Emigraziun – immigraziun: Problems eisi stau, eisi aunc oz per la tiara e per il singul. Biars, tschiens e tschiens, emigreschan aunc oz, mo il problem resta. Nies pensum eisi da vegnir a frida cun quel. Leutier duei era l'historia da nos antenats gidar. Scarts ein ils fastitgs che relatan da lur sort, denton ton pli prezios. Schei buca ira a piarder quels documents! Surdei brevs etc. ch'ei aunc avon maun ad archivs e bibliotecas, nua ch'ei van buca a piarder. La biblioteca romontscha dalla claustra da Mustér conserva bugen tals scazis. Forsa ha lu era pli tard in u l'auter confrar temps e talien da scriver zatgei da lur sort e tener e refrestgentar la memoria a nos antenats.

¹² Quei Vigeli ei negin auter che Vigeli Giusep Deragisch, emigraus cun sia dunna Cat. Monn e siat affons igl onn 1867.

¹³ Da Rueras ein duas famiglias Muggli emigradas. L'emprema ei Giachen Martin Muggli cun dunna ed in affon 1851, l'autra, emigrada 1854, ei Giachen Antoni Muggli cun dunna e treis affons ed il medem onn ei aunc Maria Barla Muggli emigrada. Quella ei probabel indicada duas gadas el rodel publicaus da Gadola.

¹⁴ Tras intervenziun d'insch. Tumaisch Deplazes, Cuera, e da ses parents Pauley en California haiel retschert excerpts da registers che documenteschan la maridaglia, il batten dalla feglia e la mort da nies emigrau Tuatschin, G.M. Hendry.

1. Ils 23 da fenadur ei Jacob M. Hendry e Mary Deragisch maridai a Stillwater ella provinzia Washington el stadi Minnesota, en preschientscha da Joseph A. Fenner e Maria Josepha Deragisch.

2. Scret da batten: ils 22 da zercladur 1871: Mary F. Henry a Stillwater. Bab: Jacob (Switzerland), mumma: Mary (Switzerland). Registrau ils 6 da schaner 1872.

3. Certificat da mort: Ils 28 da settember ei Jacob M. Henry da Stillwater morts. Vegliadetgna: 37. Num dil bab: Rudolph, dalla mumma: Mary. Registrau ils 2 da schaner 1872 ella provinzia Washington el stadi Minnesota.

Quei fussen las novas las pli recentas da l'America. Interessant che quels attestats, tschentai ora ils 25 da fevrer 1974, ein screts d'ina Margareta Casanova, fors era ina Romontscha?

Paregliein nus ils sura attestats cun las indicaziuns e caussas gia enconuschentas, crodan in per caussas secundaras en egl. Hendry semida en Henry. La Maria Barla Lucia lai sias duas sontgas Barla e Lucia d'in maun. Lur poppa surpren il num dalla mumma. Ual gest treis meins suenter la naschientscha digl affon miera il bab. Bein ina greva frida per la mumma en tiara jastra. Il scret da mort indichescha la vegliadetgna cun 37 onns, en realitad veva G.M. Hendry 39 onns e 9 meins. Ei para che ils attestats e la registratura americana seigien buca infallibels. Dil reminent ha ei fatg grond plascher dad anflar aunc oz fastitgs digl emigrau Tuatschin da tschei maun da l'aua gronda. Ils vegnentsuenter ein bein grev da fastisar, essend che il sulet affon da G.M. Hendry e sia consorta Maria Deragisch era ina mattatscha, e nus savein buca cun tgi ella ei maridada ni sche ella ei insumma maridada.